

Այս գիւտն որ շատ հանձարեղ եղանակաւ եղած է, արժանի է առանձինն յիշուելու: Արդէն իրմէ յառաջ ենթադրած էր ուրիշ գիտնական մը թէ յիշատակարանաց վրայ յաճախ երեւցող բառ մը կայ որ անուշտ էլիսն, որոշ պիտի նշանակէ: Կրօնականներն անկողով նախ դասակարգել են քանակական երկու արձանագրութիւններն՝ որ իրարու շատ կը նմանէին, ենթադրեց որ նոյն բնութագրութեանց մէջ յիշատակութեան թափարկներն հայր եւ որդի ըլլալու են. եւ բնութագրի բառերուն շարքէն ճարտարութեամբ կուհեց որ որոշայն նշանակող բառը մէկուն մէջ հայր, իսկ միւսին մէջ որդի կոչուած է: Արդ լիովն համոզուելով որ Աբամենեանց հարստութեանն երկու թագաւոր Տարկ էր որոնել, սկըսաւ նոյն ցեղին թագաւորներուն անունները կարգաւ մտքը բերել, հետեւելով յոյն ժամանակակից պատմիչներուն, որոնք Պարսից իրողութիւնները մանրակրկին ընելով՝ աւելի վստահութեան արժանի էին, եւ փնտռեց թէ որ թագաւորաց անուններն սեպագին տառերուն դիւրագոյն կը յարմարին: Ահա՛— եւ Կաթէն չէին կրնար ըլլալ, վասն զի սեպագրութեանց մէջ այս ենթադրեալ անուններն նոյնագործ չէին սկսեր. բայց դարձեալ Կիւրոս եւ Արտաշէս ալ կարեն չէր որ ըլլային, որովհետեւ առաջինը շատ կարճ, իսկ երկրորդը շատ երկայն կու գար սեպագրի ձեւերուն: Աստի եւ կը մնային Գաթէն եւ Քաթէն: Հայր եւ որդի, եւ ասոնք սեպագրութեան արժանի ալ պիշափ լաւ կը պատշաճէին, որ բնութագրին ամենեւին շտարակուսեցաւ պէլ եւս՝ թէ յաջողած է ընտրութիւնն: Գարձեալ մտադրութեան արժանի սա կէտն ալ նշմարեց՝ որ որդին Տօրն որոշ պատուանունը կու տայ, իսկ հայրն զորդին որոշ շանուններ. եւ ասկէ հետեւեց թէ որ արձանագրութիւնն Տօրն է եւ որն որդւոյն: Միանգամայն ան ալ կը դիտէր որ այն երկու յատուկ անուններն եթէ կարգայ անոնց որոշ պատուանունն ալ դիւրաւ պիտի հանէ, վասն զի այն բառերուն վրայ նոյն գրեր շատ կը տեսնուէին. ուստի աշխատեցաւ Գաթէն եւ Քաթէն յունական անուններուն րուն պարսիկ կերպարանք տալ, որպէս զի ասոնց միջնորդութեամբ որոշ նշանակող բառն ալ կարենալով կարգալ՝ կարող ըլլալ նաեւ արձանագրութեանց լեզուն իմանալ: Այս գործն որպէս զի յաջողի՝ պարսիկ լեզուն գիմեց, եւ ասոր օգնութեամբն ուղեց տակաւ բոլոր սեպագրու-

թիւններն ընթեռնուլ, բայց չկրցաւ եւ չէր ալ կրնար, վասնզի նախ՝ լոկ Պերսեպոլիսը բնութագրիներն առջեւն ունէր, որոնց մէջ բնութագրեալ պարսկերէն քանի մը նշանագրերը շատ ցանցաւ կը պատահէին. ուստի եւ ասոնց ձայնն ապահովութեամբ չէր կրնար որոշել, եւ երկրորդ՝ որովհետեւ Կրօնականներն՝ հնդիկ, զանգիկ եւ այլ երանական լեզուաց հմտութիւն չունէր: Ասկայն եւ այնպէս անուրանալի է արժանիքն այս գիտնականին, որ ուղեցող եղաւ միջին ճամբու մը վրայ, ուր յետոյ ուրիշներն իրեն հետեւելով բաւական լոյս գտան եւ կրցան հաստատ քաշել:

Վերագոյն յիշատակեալ բնութագրեալ աշխատանքութիւնները լաւ գնահատեցին երկու փառքիցի արեւելագէտք Տր Սասի եւ Սեն-Մարթէն, որոնց միջնորդութեամբ բնութագրութիւնը զաղղից մէջ ծանօթացաւ. բայց ասոնց գործակցութեամբ նոր յառաջգործմութիւն չեղաւ. իսկ մեծ կարեւորութիւն ունէր Ռաք գիտնոյն գիւտն որ ի ն բնութագրող տառերուն զորութիւնը ճշդեց:

(Շարժութիւն:)

ՄԱՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ի ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ Զ. ՅԱՆՎԱՐԻՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԶԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Հիմնդրողը քարոս շրջա իւր պատմագրութեան ժամանակները:

Վիտնական աշխարհի ծանօթ շ. Յովսէփ. Վ. ի Գաթէնեան բազմաթիւ հմտալից գրութեանց մէջէն, որ մասամբ ապագրած ու հրատարակած են, եւ մասամբ ձեռագիր մնացած, հայազգի գիտնականաց ծանօթութեան արժանաւոր կը համարենք հետեւեալ հատուածն որով հեղինակն իւր ժամանակագրական հետազոտութեանը նիւթ ըրած, եւ ըստ կարի ճշգրտեց ընտելեալմբ ի լոյս հանած է՝ մեր առաջին եւ իրար անմիջապէս յաջորդող պատմաց չորսին պատմագրութեան թուականները. որ են՝ Ա. Կաթէն, (Վարդ. Ս. Մար.) Բ. Մ. Խաթէն, (Պատմութիւն Հայոց.) Գ. Եղիշ, (Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատմագրութեան.) եւ Դ. Ղ. Փաթէն, (Պատմագրութիւն:)

Հատուածն կը գիտենք հրատարակել իրեն Հաթախուր, այսինքն իրեն այն կարգի գրութեանց մասն որոնք մատենագիրներն ոչ թէ իր առանձինն ինքնակց երկարութիւն, կամ ամբողջական գործոյ մը մասն, այլ լոկ իրենց ապագայ անձնական գործածութեան համար առժամանակ

¹ Համաձայն իւրաքանչեւ քաղաքացի, եւ իւրաքանչեւ քաղաքացի, որոշ:

կեայ գրեթէ հարեանցի նշանակած կ'ըլլան. եւ որոնք սովորաբար յանդիմանաւոր ձեռքը լոյս կը տեսնեն՝ անկորուստ պահպանելու համար:

Ա. — ԿՈՐԻՆԻ

Իջրէ գրած է Կորին. Ս. Մեսրոպայ վարքը. — Հարկաւ Մեսրոպայ վարքը, որն որ 441ին վախճանեցաւ, այս տարինն յառաջ չէր կրնար գրուիլ. եւ իրօք Կորին այս գրութեան յորդորուած է, ինչպէս ինք կ'ըսէ, Յովսէփէն որ Մեսրոպայ վախճանէն տեսն կամ յովսէփէնութեան փոխանորդութիւնն ունէր: Այս գրութիւնն ինչպէս 441էն յառաջ չէր կրնար ըլլալ, այսպէս նաեւ 451էն ետքը չէր կրնար ըլլալ. որովհետեւ ալ այն ատենէն Յովսէփի Հայաստան չէր՝ որ անկէ ետքը այս առաջարկութիւնն ընէ. առաջարկութիւն մը՝ որուն գործադրութիւնն առ առաւելն մէկ եօթնեկի մէջ կրնար կատարուիլ: Ասկէ ալ զատ՝ Կորին զԱստիկ Սիւնի այս գրութեան մէջ մեծապէս կ'որովէ, զորն որ ալ 450էն ետքը չէր կրնար ընել:

Բայց 441էն մինչեւ 450՝ ինը տարի կայ. չենք կրնար արգելք քիչ մ'աւ այս ժամանակ համառօտել: Ինք Կորին կը պատմէ՝ թէ Մեսրոպայ մահուան օրը տարւէ տարի կը օտնալուսիլ. ուրիշն անոր մահուան գունէ առաջին տարին գրած չէ. գունէ 442ին կրնար գրել: Բայց եւ ոչ այս տարին գրած կրնար ըլլալ, որովհետեւ հետեւ գարձաւ կը պատմէ թէ Սրբոյն մահուանէն երեք տարի ետքը Վահան Ամատունի անոր գրեցմանին վրայ մատուռ ու սեղան շինելու ձեռք գարկաւ. ուստի հարկաւ 444 տարւոյն կը հասնի: Բայց այս չենքին ալ այնպիսի ստորագրութիւն մը կ'ընէ՝ որ քիչ ատենուան աշխատութիւն չէր կրնար ըլլալ, եւ այսու ամենայնիւ արդէն լնցած եւ հոն եկեղեցական հասարակութիւն մը թաթիկ անուամբ մէկուն վերակացութեան ներքեւ հաստատուած կը ծանուցանէ: Աւստի ամենէն քիչ ատենն առնելով՝ վերջապէս այս գրութիւնը 445էն յառաջ չէր կրնար ըլլալ: — Ըստ այսմ այս գրութեան ժամանակն ստուգելու 445—450ի մէջ կ'իյնայ:

Անոր համար զարմանք չէ որ ոչ միայն փարպեցի, այլ նաեւ խորենացի՝ Կորեան այս փոքրիկ մատենան առջեւնին ունին եւ կը գործածեն: Հմմտ. խորենացոյց գլխաւորաբար Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպայ վրայ պատմածներն. եւ տես փարպ. (սպգր. Վնետ. 1793.) էջ 25:

Բ. — ԵՂԵՂԷ

Եղեղէի պատմագրութեան վրայք թէթեւակի նշանակուածները կը տեսնուի որ բոլորովն թերամասն

են եւ հազիւ վարկաբարձի ստուերագրեալ: Բայց հեղինակը զեղեղէն նոյն շուր պատմագրաց անընդհատ շարքէն անըստին պահած, կամ «չշխային» մէկ օրէն համարած ըլլալով, (ինչպէս ինք կ'ըսէ), չուղեցինք այս ամբողջէն զատել. մասնաւոր որ գրութեան վերջապէս կամ հետեւանքին մէջ իւր խաւարկութեանց արգելքն եղեղէի նկատմամբ ալ հանած եւ թուականը պատշաճօրէն զետեղած էր գրածները:

(Եղեղէն ժամանակակից եւ ակնաստես կ'ըսէ զինքն իւր պատմած դէպքերուն ահեղ տեսարանին: Աւստի իւր խօսքերը:)

«Ճառագրեմք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք եւ մէք իսկ ակնատեսք իննելով.» (էջ 11. սպգր. Վնետ. 1828.) — «Ճամարտութեամբ զելս իրացն ասելով ոչ լուցցից. ոչ ի կարծ ընդոստուցեալ եւ ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ ես ինքնին ի տեղոյն պատահեցի եւ տեսի. եւ լուսյ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով: Իբրեւ զհողմն սաստիկ զի բախիցէ զծով մեծ՝ այնպէս շարժէր եւ տատանէր զամենայն բազմութիւն զօրաց իւրոց. եւ հանդիս առնէր ամենայն ուսմանց.» (էջ 27.) — «Արդ այս երանելի խուժիկս... որ ինչ ի մահուանէն եւ այսր ասացաւ դատակնիք վճռիս այսորիկ՝ սա երկրորդեաց մեզ զամենայն կարգաւ.» (էջ 323.)

2ի կրնար տեղէ մը ցուցուիլ՝ թէ խորենացոյց պատմագրութիւնն Եղեղէն տեսած ըլլայ. մանաւանդ թէ քանի մը նշաններ՝ — «Ստահրաշապուհ»,¹ Տիրան թուորդի,² Տրդատայ, Արտաշէր,³ եւ այլն. — կը վկայեն թէ այս գիրքը չէր կարդացած:

2ի կրնար նոյնպէս ցուցուիլ թէ փարպեցոյց պատմութիւնը կարդացած ըլլայ, բայց եթէ

¹ «Առամշակաւ» ըստ Կորինն եւ ըստ Խորենացոյց:.. (Յիւղիւր. պատմ. հ. Յովս. Գաթրթ. Բ. 522.)

² Ըստ Խորեն. եւ ըստ այլոց՝ որդի Խորենացու Բ. եւ իրոն Տրդատայ: «Թագաւորացոյցն զորդի Տրդատայ գրաւորով:.. Խ. էջ 389, 390.» Անսալ զՏիրան որդի Խորենով զայս առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի իւր իւրով կացցէ:.. էջ 400. եւ այլոր:

Բայց արձանաւ դիտելի է՝ որ Եղեղէի այս հատուածին վրայ մեծ անմիաբանութիւնն եւ խառնակութիւն կայ զուարթաց մէջ:

³ Խորեն վերջին Արտաշէսին Արտաշէս կոչուելուն պատճառն ինք նոյնիսակը տուած է. (Յիւղիւր. Բ. 522.) «Ի Խորենովայ յնստ սկզբն լինի պարսկական անուանց թագաւորացն Հայոց՝ իբրեւ առ ականէ թագաւորին Պարսից. ուր առաջինն քան զնա են քուն յայ կամ պարթեւ անուամբ... — աչքի տակ ունենալով Խորենացոյ պատմածը» (Գ. ԺԷ.) Թէ «(Արտաշէսի) փոխելու զանունն, Արտաշէս կոչուով... որուն վրայ կը յաւելու Գաթրթիան՝ նոյն թագաւորին զնոյն Արտաշէս անունը պանելուն պատճառն. «Այլ Հայք՝ զոնեայ ի մատնազրուութեան կոչեցին զայս յամսին Արտաշէս. (Կորին, Խորեն. եւ Եղեղ.)» Անդ. Բ. 524: Գուցէ թէ նոր դիտողութիւն մ'ունի նոյնիսակը ընելու այս կրկնակ անուանակոչութեան վրայ:

գուցէ այն խօսքէն, որ կ'ըսէ՝ «Առ մեծ սպարապետն Արեւելից Անարիթոս», գուցէ նաեւ կապեալ նախարարաց անուանըց ցանկէն:

Ժամանակագրութեան մասին հազիւ քանի մը թուականի հուռան իր գտնենք հաստատարող մէջ նշանակած, որոշեցմով հեղինակն հասած է իւր փնտռած հետեւանքին՝ այսինքն թէ Եղիշէ իւր պատմութիւնը գրած ըլլայ 470ին կամ՝ քիչ ետքը, (կնկալեալ գրութեանս վերջաբանին մէջ): Աստիճ են.

«Դարձ նախարարաց 464», — «Արբա-համ գարձեալ ի Հայոս եւ վախճանեալ՝ յեւ տօնց գարձին նախարարաց անշուշտ»,

Ար յիշուի վերջապէս Եղիշէ եպիսկոպոսութեան ալ այսպէս:

«Յանուանս եպիսկոպոսաց որք պատասխանեցին նամակին (Միհրենթեսի) Եղիշայ Եղիշայոս Ամարոսէեցի»,¹

Գ. — Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Չնչը կրնար ըսել թէ Խորենացին այն ատենները գրած է իւր պատմագրութիւնը՝ մինչեւ ուր որ պատմութեանն ընթացքը կը հասնի. այսինքն 441. որովհետեւ նոյն ատեն հեղինակը Հայաստանէն դուրս էր: Գրութիւնը հեղինակին հիւանդոտ կենացն իրիկունն եղած է, նոյն իսկ իրեն վիպտութեանը համեմատ. ուստի իւր մահուանը հետ կապ ունի: Փարպեցին իւր նամակին մէջ ղրդուէս արդէն խէլ մ'առաջ վախճանած կենթադրէ, բայց այս նամակին գրութեան ժամանակը կրնայ մինչեւ հինգերորդ դարուն վերջերը ձգուիլ, անոր համար մեզի որոշ ատեն մը չի տար:²

Անոր համար՝ ուրիշ համեմատութեան մը գիմեւելու համար, Խորենացին այս գիրքն ի խղիւղ Սահակայ Բագրատունւոյ գրած է, եւ գրքին սկիզբէն մինչեւ վերջն այս Ասպետը կենդանի կ'ենթադրէ ու խօսքն ստեղծ իրեն կ'ուղղէ. այնպէս որ կրնայ բոլոր գիրքն ասոր ուղղուած նամակ մը համարուիլ: Արդ՝ ճիշդ գիտենք թէ Սահակ Բա-

գրատունի երբ մեռաւ, այսինքն 483ին: Ուստի այս գրութիւնն երբեք նոյն տարիէն անգին չենք կրնար ձգել. բայց քիչ մ'ալ ետ կրնանք քշել: Որովհետեւ կը տեսնենք թէ Ասպետն ուրիշ պատմական խնդիր մ'ալ ըրած է այս մեծ հեղինակին, եւ հեղինակն անոր խնդիրը կատարելով պատասխանելու ատեն իւր պատմագրութիւնն արդէն գրուած ատենն ունի, եւ ասոր գրուելը գտնուած է իմաստը դարձեալ կը գործածէ նամակին մէջ: Ուստի ապահովապէս կրնանք այս գրութեան ատենը 480ին մօտերը համարել, չկրնալով շատ ալ յառաջ տանիլ, վասն զի գրութեանն ատեն հեղինակը ծեր պիտ'որ ըլլայ. ու մինչպէս նոյն ատենները կրնայ կատարեալ ծեր մ'ըլլալ այն որ 442էն ետեւ դեռ առողջ հասակի մէջ Արեւմտից ուսումնական ծամբորդութիւններէն Հայաստան եկաւ:

Դ. — Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ

Եթէր գրած է Փարպեցի իւր պատմութեան գիրքը: Գրութեան ժամանակը գիտնալէն քիչ շահ չունինք. ուստի փորձենք ըստ կարի աւսոր ժամանակը ճշգրտել:

Չի կրնար 484 թուականէն յառաջ գրած ըլլալ, եւ ոչ ալ 510էն ետքը: — Անկէ յառաջ չի կրնար ըլլալ՝ որովհետեւ գրած պատմութիւնը մինչեւ 485 կը հասնի, այսինքն մինչեւ Վահանայ Մարտիրոսի մարդկայնութեան սկիզբը. եւ ոչ 510էն ետքը՝ որովհետեւ գրած ատենը նոյն Վահան կենդանի է, եւ անոր հրամանէն տարեալ կը գրէ, եւ վերջապէս անոր կը նուիրէ:

Բայց 485էն մինչեւ 510՝ 26 տարւան միջոցը՝ շատ ատեն է. չենք կրնար գրութեան ժամանակը քիչ մ'ալ ճշգրել: Այլ: Հաստատ գիտենք թէ 486ին դեռ գրած չէր. որովհետեւ Վահան մարդկայնութեան սկիզբն այսինքն՝ 484ին Վազար Սիւնեաց երկրին մէջ առանձնացած էր, եւ հազիւ երկու տարի ետքը՝ Վահան ղինըր Սիւնեաց երկրէն կանչեց, եւ իւր պատերազմներէն ետքն առաջին անգամ Վահան զՓարպեցի տեսաւ: Ուստի 486էն յառաջ չէր կրնար անոր այսպիսի յանձնարարութիւն մ'ընել:

Չենք կրնար 486 տարիէն անգին յառաջել: Կրնանք ու պէտք ենք: — Փարպեցին 487 կամ 488 տարիէն յառաջ չէր կրնար գրել. որովհետեւ Բովհան Մանդակունւոյն մահուան ետքը գրած է: Վասն զի Փարպեցւոյն բովանդակ պատմութեան ընթացքին Մանդակունին ալ կենդանի չէ: Տասն անգամէն աւելի այս հայրա-

¹ Ասորց նետ խառն նշանակուած քանի մը տեղեկութիւնը չերեւար թէ ժամանակագրութեան նոն յառաքեղութիւն ունենան: Եւ ըն՝

«Եղիշէ ի կիս արկանէ գայեղեղն թարգմանութիւն Սեբեդն Սեբեդնի: ... (Անշուշտ կ'իմանայ մասնաւոր ծնունդ եւ Դատարարաց զոյց մեկնութեանցը մէջ):»

«Մոխալէս արկանէ ի կիս եւ գոյալ թարգմանութիւն Փիւնիկ երայցեցոյ: Ջուգոսիլիւն է մայրս կենաց, եւ անգոսգոսիլիւն զնոյ շարունաց:»

«Նոնշէ, որպէս ինչն պատմէ ի ծառի ուրեք Ալլակերպութեան, գուս ի Պաղոստին, եւ այց արար միանանց ի թաքող լերին:»

² Գր. Խալատեան կը համարի Ղազարայ Յովնոյ գրութեան տարին 488—491. (Ղգլ. Փայպ. եւ գոյոյն ձոյին. Մոսկուա, 1883, երես 47.) եւ նետեալաւ պատմագրութենէն յառաջ:

պետը կը յիշէ, բայց գրեթէ առն անգամ իւրեւ արդէն հանգուցելոյ Սառք եւ Երանի յատկութիւնները կու տայ՝ զորն որ փարպեցին բարեպաշտ հանգուցելոյ մը վրայ սովորութիւն ունի գնելու,՝ զոր օրինակ իւր թղթին մէջն ալ Վահանայ մայրը յիշելու ասեն՝ (որն որ այն գրութեան ժամանակ արդէն մեռած էր՝ ուստի եւ անոր վարուցը վկայ զինքը էէր կրնար կոչել)՝ «Երանի մայրն քո Չուիկ» կ'ըսէ։ — Ըստ այսմ՝ փարպեցուն պատմութեան գրութիւնը 488էն ետքը կը ձայնէ։

Այսպէս՝ քիչ շատ ճշգրիտ գիտեցի՝ թէ երբ կորին, երբ Եղիշէ ու Խորենացի եւ վերջապէս երբ փարպեցի իրենց ծանօթ գրքերը գրեցին։ Այսինքն,

Կորին գրած է յամի 445—450;

Եղիշէ՝ յամի 470—475;

Խորենացի՝ յամի 480;

Փարպեցի՝ յամի 488—490;

ԶԱգաթանգեղոս եւ զԳ. Բուզանդ առջեւն ունի կորին։

ԶԱգաթանգեղոս, զԳ. Բուզանդ եւ զԿորին առջեւն ունի Խորենացին։

ԶԱգաթանգեղոս, զԳ. Բուզանդ, զԿորին եւ զԽորենացին առջեւն ունի Ղ. Փարպեցի։

Նայինքն Տետեւելով Նոյն ժամանակուան ընդհանուր սովորութեան՝ որով Շրամնիկ անունն էր՝ Ոչ այնչափ պատուազոր անական՝ որչափ յայտարար ի Տէր հանգուցելոյ, ալ կենդանի լեղողի. խ. μαχαριος կամ μαχαριτης... (Հանգիստ Եովհ. 57. եւ Լտ. ի 2. Եովհ. Վ. է Գաթրման, ի Վիճնա, 1877. էջ 32.)

Նորագոյն խուզարկութիւնն մի Գրիգորէ յաւաքեան, (Ղգր. Փայալ. Զ. գործք Առդին. Երես 112.) Տետեւելալ կերպով ունի Փարպեցուն պատմագրութեան թուականին հաշիւը։

Ղազարայ ոչ է գրեալ Պատմութիւն իւր նախ քան զամի 487. քանզի ի մասին իւր զեռնանայ Մանգալունոյ՝ արդէն վախճանեալ համարի զնա։ Իսկ հայրապետս այս որպէս յայտ է. փոխեցաւ յատենաց ի սկզբն ամի 487։ Բաց յայտմանէ՝ ընդ հուշ գնի պատմարարին վարանանց (484) մինչ քան 487 Ղազար ի Սիւնիս եւ յԱղուանս շրջէր՝ ծնողական վարելով կեանս. ուստի եւ մեծեմանս զսուտար իմ շարագնէ պատմութիւն։

«Ետ այնորիկ անմարթ էր Ղազարայ գրել զպատմական երկ իւր եւ յաւուրս Տոգաթարծութեան իւրոյ, Նախ՝ զի արախտում գործոյ առաւել պէտք էին խաղաղութեան հոգւոյ, քան որչափ ինչ էին յայնժամ հայտնեցան հայաժողովն Ղազարայ։ Եւ երկորդ՝ եթէ նա զհարզ եւ իթ լինէր գրեալ, — ապա՝ համարձակութեամբ Պաղոսի մի քստ միովէ թուելով ի թղթին որ առ վարան՝ անմամբ գանձիկ լաւութիւնն, կարէր արեւոյք մոռանալ զայնպիսի մեծագին եւ վարանայ անշափ համեմկ զերկարորութիւն։»

«Ուստի՝ պարտ է ընդունել, թէ Պատմութիւն իւր շարագրեաց Ղազար զկնի Տոգաթարծութեան իւրոյ... այսինքն է՝ ի մէջն ամաց 490—509։ Մինչ քան 509 ընծար եւ ոչ անագայ, վասն զի ի յաշորդ իսկ ամին վախճանեցաւ վաւան, որ ի գրէն Պատմութեան տակաւին կենդանի էր անտարակոյս։»

Իսկ այսպէս՝ ճիշդ թուականաց նուագութեան մէջ՝ հինգերորդ դարու պատմագրաց ճիշդ անագուղ մ'ունիքը, որն որ այս գորը երեք մաս կը բաժնէ, — սկիզբ, մէջ ու վերջ։ Միայն Եղիշէ է որ իրմէ առջի պատմագրութիւն մ'առջեւն ունեցած ըլլալը անգ մը բացայայտ չի ցուցներ, եւ ոչ ալ ուրիշները զինք առջեւնին ունին. ըստ այսմ՝ Եղիշի պատմագրութիւնը կ'ընդհանարէ։

ԹԵՐՈՑԵՐԵՆ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱՎԷԳ

ԳԵՒԵՍԻԼԵՆ

ԿԼԻԻԻ Ո.

Նորամշտն որս մը։

Պ. Գաղղիա Սպանիոյ հետ կապող սակաւաթիւ պողոտաներէն մին, որ միանգամայն կառուի է, Պայոնիէ հարաւադարձը Վիգորիա ամրոցը կը հանէ։ Այս պողոտայէն անցնողը կ'անցնի Պիւստենան գաւառաց անմայն եւ վարենագոյն կողմերէն։ Հոս մշակութեան հետքն անգամ չ'երեւար. եւ իրզք ալ այս խորխուլեալ գետնի վրայ մշակութիւնը գրեթէ անվար եւ անգուտ է։ Անտառք ու մացառք բարձունքը կը ծածկեն, եւ անկէ անդին ցից ժայռեր կը բարձրանան մինչեւ յայն բարձունքին, ուր գրեթէ ամբողջ ամառ ձիւնը չի հալիր։

Այս լեռանց ու զարեւու վրայ երկրին հարաւաւորութիւն՝ այժն ու ոչխար կը մազէն կ'ընեն։ Այն հովիւն՝ որ ցնցոտի գրգռէ մը նկարավայել զգեստ ազատ Պապի սեզ կեցուածքով կ'անույ կամ գափույ մը յեցեր է, իւր աղաւաւութեան ու հեղգութեան մէջն ալ այն գուռը ազգին պատկերը կ'ընծայեցներ, որ իւր մեծութեան զազաթն հասած՝ երկուց աշխարհաց օրէնքները սահմանեց։

Այս լեռանց անցքերն ընդհանրապէս ամայի են, եւ խոր լուսութիւնը լեռնառւոյնի մը կարկաշատ հայտնաբերով միայն կ'ընդհատի, որ ձիւնալըով ստուարացած կուսիղեայ որմնց մէջ իրեն անկողին կը պնէ։ Եւ խաբակաւն խոթեքորութեանց կը հոսհոսէ երկրին ցածադրին խորագործները։ Նաեւ աւարի վրայ սրացող գլխակեր թրուռնայ մը կերկերեալայն կուսալը մերթ ընդ մերթ անտառաւ ու լեռանքն իրեալան լուսութեան մէջ կը լուռի։ Միայն ճամբուն վրայ կենդանութիւն մը կ'երեւայ։ Սպանիոյ սահմաններին անցնելէն ետքը ցիր ստու անդ գինեռուներն կան, որ պանդոկներու վարժած բաղադրակիթ եւ ուղեւորին նորանշան՝ նաեւ հաշարու եւ կասածելի կ'երեւան։ Ստորը գիւղական խղիչներ են աղբիւրի տեղով, որոնց բուրբուրէր բանջարայ պարտեզ եւ քանի մի արաւ տեւնուի, որոնք եթէ արօրի ոչ՝ գէթ երբմիտեցանի գոյութեան վկայութիւն կու տան։ Դրան